

ТЕМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ АСТРОНОМІЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано українську астрономічну термінологію з точки зору її предметно-поняттєвої організації. Відповідно до семантики лексичних одиниць з астрономії та їх функціонального призначення запропоновано класифікацію цього шару лексики за тематичними групами.

Ключові слова: астрономічна термінологія, тематична група, архісема, термінологічне значення слова, тематичне значення слова.

В статье проанализировано украинскую астрономическую терминологию с точки зрения её предметно-понятийной организации. Согласно семантики лексических единиц по астрономии, а также их функционального назначения предложено классификацию этого слоя лексики по тематическим группам.

Ключевые слова: астрономическая терминология, тематическая группа, архисема, терминологическое значение слова, тематическое значение слова.

The author of the article analyzed Ukrainian astronomical terminology in terms of its subject-conceptual organization. According to the semantics of lexical units in astronomy and their functionality has been proposed thematic groups of astronomical terminology were classified.

Key words: astronomical terminology, thematic, arhisema, terminological meaning, contextual meaning.

У сучасній лінгвістиці все частіше виникає інтерес до теоретичних та прикладних питань термінології. Це пояснюється швидким розвитком науки та техніки, а також досягненнями у вивченні лексики загальнолітературної мови та розумінням науковцями того, що без вивчення мови науки неможливе справжнє розуміння мовної системи в цілому.

На необхідності комплексного вивчення термінології у своїх працях наголошував російський мовознавець В. П. Даниленко («Русская терминология. Опыт лингвистического описания»), який детально висвітлював питання лексичного складу мови науки, дав лексико-семантичну та структурно-граматичну характеристику науково-технічної термінології, а також порушив питання формування нових термінологічних одиниць та упорядкування галузевих терміносистем.

Проблеми системної організації та спроби аналізу окремих галузевих терміносистем є досить актуальними питаннями на даному етапі розвитку мови, про що свідчить значна кількість наукових праць, присвячених цьому питанню, зокрема, наукові розвідки В. М. Гончарук «Тематична структура української лексики мисливства», С. В. Овсейчик «Системна організація термінологіки (на матеріалі української екологічної термінології)», Л. А. Халіновської «Тематичні групи лексики на позначення назв літальних апаратів в українській мові». Слід відзначити працю Н. О. Яценко «Формування назв військового одягу в українській мові», де автор у контексті дослідження

аналізує системну організацію української військової термінології (назви одягу).

У плані розробки терміносистеми астрономії така проблема лінгвістичного аналізу мови науки, як тематична організація є досить актуальним питанням, адже відносно астрономічної терміносистеми детального дослідження до цього часу в українській мові запропоновано не було.

Астрономічна лексика, як складова загальномовної лексичної системи, займає важливе місце, а тому головною метою постає її системний аналіз. Важливим залишається питання з'ясування обсягу, проведення класифікації за тематичними групами та визначення в них лексико-семантичних відношень.

Як відомо, системна організація мови зумовлена наявністю таких елементів, що мають різні характеристики, функціональне призначення та знаходяться в постійному взаємозв'язку. Лексика є важливим рівнем «багатоповерхової» мовної ієрархії, яка потребує детального вивчення і опису.

Саме визнання мови як системи, за словами Д. Н. Шмельова, робить можливим комплексне вивчення усіх особливостей, закономірностей та змін у значенні окремих слів лише за умови врахування їх місця та ролі у складі певного семантичного цілого [10, с. 11].

У контексті цього дослідження слід наголосити на відмінності понять «астрономічна лексика» та «астрономічна термінологія». Як зауважує Яценко Н. О., загальноповивана лексика, «перейшовши в галузеву

терміносистему, набуває ознак терміна, основними ознаками якого є тісний зв'язок з поняттями, однозначність, дефінітивність, обмеженість певною сферою вживання, відсутність емоційно-експресивного та стилістичного забарвлення» [12, с. 12].

Для більш чіткого розуміння принципів класифікації лексичного складу астрономічної лексики, з'ясуємо деякі теоретичні положення, зокрема, такі поняття, як «термінологічне значення» та «тематичне значення» слова.

На думку В. С. Ващенко: «Термінологічне значення слова точно окреслює поняття в спеціальній галузі якоїсь професії, науки, техніки тощо. Воно стійке та не припускає відхилень в умовно прийнятих називаннях певних реалій. Термінологічне значення відрізняється від звичайного тим, що не поширюється, не звужується та не видозмінюється в різних обставинах мовного процесу, коли таке стверджено окремо прийнятими застереженнями» [5, с. 25]. У свою чергу, тематичне значення слова вказує на його зв'язок з цілим рядом слів, що номіналізують відповідну групу життєвих явищ. Тематичне групування слів співвідноситься у свідомості мовця з певною групою явищ та предметів об'єктивної дійсності, що й призводить до виділення логічно окреслених лексичних шарів, поєднаних спільними ознаками. Кожна лексична група об'єднана спільними значеннєвими рисами, за якими і здійснюється їх тематична диференціація. Окрім цього, тематичні ознаки слів допомагають виявити їх значеннєві відтінки, що дає їм змогу виокремлюватися у вузкій самостійності [5, с. 31].

Слід наголосити на тому факті, що частина мовознавців (Д. Н. Шмельов, Ф. П. Філін) розмежовують поняття тематичних груп та лексико-семантичних груп [11, с. 186]. На їх думку, тематичні групи – це «об'єднання слів, що означають певні групи самих реалій» [11, с. 186]. Таким чином, «єдність тематичних груп визначається, насамперед, денотативним фактором, спільністю самих явищ» [8, с. 71]. Однак у межах однієї тематичної групи зв'язки слів характеризуються певними семантичними відношеннями, формуючи семантичні поля, що вказує на нерозривний характер тематичних та лексико-семантичних груп. Кожне поле має у своєму складі спільну (інтегральну) ознаку, яка об'єднує всі одиниці поля. Така ознака називається архісеєю і виражається лексеєю з узагальненим значенням [9, с. 54].

Аналізуючи праці з астрономії XVIII ст., російський мовознавець І. Є. Лаптева виділила такі тематичні групи:

1. терміни астрофізики, що позначають небесні тіла, системи зірок, Всесвіт;
2. терміни небесної механіки, що позначають рух небесних тіл;
3. терміни сферичної астрономії;
4. терміни, що позначають астрономічні явища (затемнення, фази Місяця, рух світла);
5. терміни, що позначають фізичну характеристику небесних тіл;
6. назви планет та сузір'їв;
7. назви астрономічних інструментів [10, с. 25].

Однак зазначена класифікація ґрунтується на працях XVIII ст., саме тому можна зробити висновок про те, що вона носить застарілий та неповний характер і потребує доповнення з огляду на активний поступ астрономічної науки протягом наступних століть.

Багатоплановість змістових відношень та зв'язків між лексичними одиницями на позначення астрономічних понять, їх активна взаємодія в умовах реального спілкування на основі найрізноманітніших ознак зумовлює необхідність детального вивчення цих зв'язків. Відповідно до семантики лексичних одиниць з астрономії та їх функціонального призначення, урахувавши класифікацію І. Є. Лаптевої, нами виділено 10 тематичних груп, а саме:

1. Астрометричну термінологію (що позначає геометричні та кінематичні характеристики як окремих небесних тіл, так і їхніх комплексів, а також Всесвіту в цілому): *небесна сфера, математичний горизонт, зенітна відстань, графічна довгота, екліптична довгота, астрономічна рефракція, зоряний час, синодичний місяць, геодезичний сигнал, базис триагуляційної сітки, рухома карта зоряного неба*.

2. Терміни небесної механіки (що позначають рух у системах небесних тіл): *адиабатичні інваріанти, варіаційна крива, визначення орбіти, знакостала функція, ізотропність простору, клас збурення, нахилення орбіти, незбурений рух, низхідний вузол, параболічна швидкість, порядок збурення, поле Шварцшильда, тензор інтенції, узагальнений імпульс, умовно-періодична функція, центр мас, центральна сила*.

3. Астрофізичні терміни (позначають фізичний стан і хімічний склад небесних тіл):

– терміни теоретичної астрофізики: *стала Планка, видиме світло, інфрачервоне випромінювання, чорне тіло, термінодинамічна рівновага, коефіцієнт поглинання, коефіцієнт випромінювання, закон Кірхгофа, рівняння переносу, оптична глибина, світловий потік, видима зоряна величина, атмосферна екстинкція*.

– терміни практичної астрофізики: *колориметрія, широкосмугова фотометрична система, темнова адаптація, роздільна здатність, проникна сила, еквівалентна фокусна відстань, міжзоряне середовище, астрофотометрія, астроколориметрія, астроспектроскопія, неперервний спектр, ас трополариметрія*.

4. Космогонічні терміни (що позначають походження об'єктів космосу): *джинсова довжина хвилі, планетарна туманність, еволюційні треки, гелієві спалахи, гравітаційний колапс, планетезималі, хмара Оорта, синхронізація обертання, залишкова речовина, первісна Земля, протопланетна хмара, протисонячна хмара, космогонія Сонячної системи, космогонія комет, космогонія галактик, гравітаційне стискування, Протосонце*.

5. Термінологію зоряної астрономії (позначає будову, походження і розвиток зоряної системи нашої Галактики): *білі зорі, жовті зорі, червоні зорі, оранжеві зорі, гіпергіганти, зорі-субгіганти, гравітаційний*

радіус тіла, горизонт подій, розсіяні скупчення, кулясті скупчення, зоряні асоціації, зоряні комплекси.

6. Планетологічну термінологію (позначає будову і розвиток планет Сонячної системи та їхніх супутників): *планетна геологія, астрогеологія, селенологія, ареологія, гермесологія, афрологія, метеоритна речовина, місячні породи, планети типу Земля, планети-гіганти, зовнішнє ядро, радіаційні пояси, середня густина планети, період осьового обертання, ексцентриситет орбіти, екваторіальний радіус.*

7. Археоастрономічну термінологію (називає астрономічні пізнання давніх людей): *металіти, менгіри, долмени, кромлехи, квадрант.*

8. Назви астрономічних інструментів: *телескоп, радіометр, радіотелескоп, спектрограф, мікрометр, окуляр, рефлектор, фотогеліограф, хромосферні телескопи, фідерна лінія, синфазна антена, інтерферометр, дзеркальний телескоп з ковзними променями, фото помножувач, світлофільтр, електронна комета.*

9. Назви небесних тіл: *Венера, Юпітер, Місяць, Сонце, Іо, Ганімед, Європа, сузір'я Волосся Вероніки, сузір'я Андромеди, сузір'я Кассіопеї, Меркурій, Марс, Демос, Фобос, Сіріус, Антарес, Міцар, Мегрец, Альферац, Альфаїр, Альдебаран, метеорит Альєнде, Арєнда-Роланда комета, Шмідта комета, Магелланові хмари, Магеллановий потік, комета Галлея, комета Джакобіні-Ціннера, зоря Вольфа-Райє, комета Грігга-Шеллеруга, порожнина Роша, Енке комета, Койпера пояс, Оорта хмари, Крейца сім'я комет, Барнарда зоря.*

10. Космологічну термінологію (терміни, що обслуговують підрозділ астрономії, який досліджує фізичне походження космосу): *гравітаційний*

парадокс, парадокс теплової смерті, Всесвіт Фрідмана-Гамова, Всесвіт Ньютона-Гершеля, теорія відносності, метричний тензор, гауссова кривизна, коефіцієнт зв'язності, тензор напружень, тензор енергії-імпульсу, довершений космогонічний принцип, масштабний фактор, параметр еволюції, критична густина енергії.

Запропонована тематична класифікація свідчить про своєрідну системну організацію астрономічної лексики, що є сукупністю взаємопов'язаних елементів. Одночасно не можна між виділеними шарами лексики визначити чітких меж, що вказує на відкритість тематичних груп [11, с. 45].

Таким чином, комплексне вивчення лексики, зокрема мови науки, на лексико-семантичному та структурно-граматичному рівнях сприяє глибшому розумінню природи галузевих терміносистем. Саме тому системна організація останніх є одним з актуальних питань сучасної лінгвістики. Астрономічна термінологія з точки зору своєї побудови та взаємозв'язку лексичних одиниць характеризується багатоплановістю змістових відношень, активною взаємодією в умовах реального спілкування та специфікою функціонального призначення, що робить можливим виокремити у її системі тематичні групи.

У контексті дослідження астрономічної лексики перспективними залишаються питання вивчення лексичних та семантичних змін на різних етапах розвитку астрономічної науки; визначення в астрономічній термінології таких явищ, як синонімія, антонімія, полісемія; дослідження фразеологічної природи астрономічних термінів; визначення найбільш продуктивних способів виникнення термінів астрономії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієвський С. М. Курс загальної астрономії: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / С. М. Андрієвський, І. А. Климишин. – Одеса : Астропринт, 2007. – 480 с.
2. Александров Ю. В. Небесна механіка : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. В. Александров. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 236 с.
3. Александров Ю. В. Основи релятивістської космології : навч. посібник. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. В. Александров. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 134 с.
4. Астрономічний енциклопедичний словник / [ред.-упоряд. І. А. Климишин]. – Львів : Видавництво ЛНУ, 2004. – 548 с.
5. Ващенко В. С. Слово та його значення: посібник з лексикології / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : Державний університет, 1976. – с. 38
6. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
7. Климишин І. А. Нариси з історії астрономії / І. А. Климишин. – К. : Радянська школа, 1987. – 208 с.
8. Климишин І. А. Перлини зоряного неба / І. А. Климишин. – К. : Радянська школа, 1981. – 141 с.
9. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1985. – 200с.
10. Кузнецова Е. В. Лексикология русского языка : учебник [для студ. высш. учебн. завед.] // Е. В. Кузнецова. – М. : Высшая школа, 1989. – 319 с.
11. Лаптева Н. Е. Русская астрономическая терминология (лингвистический аспект изучения) : дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Ирина Евгеньевна Лаптева. – М., 1984. – 299 с.
12. Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. вип. VIII / відп. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2009. – 316 с.
13. Шмелёв Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелёв. – М. : Просвещение, 1964. – 277 с.
14. Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика : учебн. [для студ. высш. учеб. завед.] / Д. Н. Шмелёв. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.
15. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові / Н. О. Яценко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – 180 с.